

الرسالة
الجزء الأول

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد علوم و تحقیقات شاهرود

پایان نامه

کارشناسی ارشد

رشته حقوق جزاء و جرم شناسی

عنوان

احراز رابطه علیّت در جرایم غیر عمدی

استاد راهنما

خانم دکتر عظیمیان

استاد مشاور

جناب آقای دکتر علیرضا بخشنده

نگارش

علی نیکنام

زمستان ۹۳

تقدیم می کنم به:

روان پر فروغ پدرم که همیشه آرام بخش روح و جانم بوده زنده یاد حاج کریم نیکنام و مادر دلسوز و مهربانم حاجیه خانم دهقان که یادشان ستاره ای هستند که همواره درخشان در آسمان زندگی و همچنین همسرم که با صبر و شکیبائی و عظوفت و قلب مهربانش پشتوانه محکم و استوار در زندگی بوده و در کنار من با تمام مشکلات و سختیها دست و پنجه نرم نموده و همواره یار و وفادار میباشد.

علی نیکنام

تقدیر و تشکر:

پایان نامه مربوط به دوره کارشناسی ارشد در رشته حقوق جزاء و جرم شناسی تنظیم و تدوین گردیده است. لازم میدانم در همین جا از راهنمائیها و ارشادات ارزشمند استاد فرهیخته و دانشمند سرکار خانم دکتر عظیمیان که به عنوان استاد راهنما و جناب آقای دکتر عبدلی مدیر محترم گروه حقوق و همچنین جناب آقای دکتر علیرضا بخشنده استاد مشاور که در تمامی ایام تحصیل و تدوین این پایان نامه با بزرگواری بسیار فراوان و واقعا با صبر و شکیبائی مرا از نظرات و رهنمود های ارزنده خود بهره مند ساختند تقدیر و تشکر نموده و خالصانه ترین سپاسهای خویش را ابراز مینمایم.

همچنین از کلیه اساتید گرانقدر خصوصاً جناب آقای دکتر کونانی که در دوران تحصیل مرا یاری

فرمودند.

علی نیکنام

فهرست مندرجات

صفحه	عنوان
۱	مقدمه:.....
۳	چکیده- سوالات و فرضیات و روش تحقیق در مسئله علیت:.....
۵	بخش اول تاریخچه علیت:.....
۶	فصل اول حکما و اندیشمندان قبل از سقراط:.....
۹	مبحث اول حکما و اندیشمندان بعد از سقراط تا تعطیلی حوزه‌های فلسفی آتن (۵۲۹ م) :.....
۱۱	مبحث دوم از تعطیلی حوزه‌های فلسفی آتن (۵۲۹ م) تا به کنون:.....
۱۲	مبحث سوم از رنسانس تا به کنون:.....
۱۳	فصل دوم (رابطه حقوق در بیان مسئله علیت):.....
۱۴	بخش دوم: ارکان مسئولیت کیفری و رابطه علیت:.....
۱۴	فصل اول: عنصر قانونی جرم و رابطه علیت:.....
۱۴	مبحث اول- علیت و سببیت:.....
۱۵	گفتار اول:الف - علیت و سببیت در لغت:.....
۱۶	ب)علیت و سببیت در فقه:.....
۱۸	ج)- مباشرت:.....
۲۲	د)- اجتماع سبب و مباشر:.....
۲۲	۱- مباشر مسئول است:.....
۲۳	۲- سبب مسئول است:.....
۲۳	ه)- اجتماع اسباب:.....
۲۴	۱- ضمان سبب مقدم در تاثیر:.....
۲۵	۲- ضمان هر دو سبب:.....
۲۵	۳- ضمان سبب موخر در وجود:.....
۲۵	۴- ضمان سبب اقوی:.....
۲۸	فصل دوم- رابطه علیت در قوانین موضوعه:.....
۳۴	مبحث اول: عنصر مادی جرم و رابطه علیت:.....
۳۴	گفتار اول (جرایم ساده و مرکب):.....
۳۵	گفتار دوم (جرایم آنی و مستمر):.....
۳۵	گفتار سوم (جرایم تام و مقید):.....

۳۸	مبحث دوم- رفتار مجرمانه و رابطه علیت:
۳۸	گفتار اول فعل:
۳۸	الف) موضوع جنایت:
۳۹	ب) فعل مجرمانه:
۳۹	ج) واقعه خارجی (نتیجه):
۴۰	د) رابطه علیت:
۴۳	گفتار دوم ترک فعل:
۵۳	گفتار سوم فعل ناشی از ترک فعل:
۵۴	مبحث سوم: حصول نتیجه مجرمانه و رابطه علیت:
۵۶	گفتار اول جرایم صرفاً مادی:
۵۶	گفتار دوم جرم اسمی یا جرم مطلق:
۵۷	گفتار سوم جرم تام:
۵۷	گفتار چهارم جرایمی که در احراز آنها رابطه علیت مفروض انگاشته شده است:
۵۹	گفتار پنجم شروع به جرم:
۶۰	گفتار ششم جرایم محال و عقیم:
۶۰	گفتار هفتم معاونت در جرم:
۶۲	گفتار هشتم مسئولیت اشخاص حقوقی در برابر اعمال مدیران و کارگزاران:
۶۲	گفتار نهم مسئولیت کیفری ناشی از فعل غیر:
۶۴	فصل سوم: عنصر روانی جرم و رابطه علیت:
۶۵	مبحث اول- رابطه علیت در جرایم عمدی:
۶۹	مبحث دوم- رابطه علیت در جرایم ناشی از تقصیر جزایی:
۷۰	گفتار اول وقوع خطا:
۷۱	گفتار دوم احراز رابطه علیت بین خطای واقع شده و حادثه ایجاد شده:
۷۳	بخش سوم ملاحظات بنیادین رابطه علیت در حقوق جزا:
۷۳	فصل اول)- حکمی بودن یا ماهوی بودن رابطه علیت:
۷۷	فصل دوم)- رابطه علیت و عوامل مانع مسئولیت کیفری:
۷۸	گفتار اول:
۷۸	الف) جنون:
۷۹	گفتار دوم ب) صغر (کودکی):

گفتار سوم ج) اجبار:	۸۰
گفتار چهارم د) خواب، بیهوشی و مستی:	۸۲
فصل سوم - رابطه علیت در رویه قضایی:	۸۲
گفتار اول) دلایل تشتت رویه قضایی در موضوع رابطه علیت:	۸۷
گفتار دوم) ضابطه تقسیم مسئولیت مدنی در فرض تصادم دو وسیله نقلیه):	۹۰
گفتار سوم رابطه علیت در ارتکاب جرم:	۹۲
فصل چهارم - واکنشهای جزائی در جنایات غیر عمدی:	۹۶
مبحث اول موارد تعزیر جانی:	۹۶
گفتار اول: خطای جزائی در جنایات غیر عمدی:	۹۶
گفتار دوم: ارتکاب جنایت به وسایل خاص:	۹۸
۱) ارتکاب جنایت به وسیله گواهی کذب:	۹۸
۲) ارتکاب جنایت از طریق تخریب و تحریق:	۹۹
۳) رها کردن طفل:	۹۹
۴) جنایت در اثر منازعه:	۱۰۰
نتیجه گیری:	۱۰۱
منابع:	۱۰۶

مقدمه:

در تعریف جرم می خوانیم: هر عمل یا ترک عملی (فعل یا ترک فعل) که قانونگذار برای آن مجازات تعیین کرده باشد جرم است.^۱ یکی از مشخص ترین اجزای این تعریف عناوین عمل یا ترک عمل است که این دو عنوان چیزی نیستند، مگر جزئی از عناصر اصلی تشکیل دهنده جرم که در لسان حقوقی بدان عنصر مادی گفته می شود.

ولی عنصر مادی چیست و از چه اجزایی تشکیل شده است؟

در تعریف عنصر مادی عبارتست از وقوع یک فعل مجرمانه در عالم خارج که با توجه به نوع جرم می تواند اشکال مختلفی به خود بگیرد:

مطلب اصلی و مهم در این نوشتار اجزای تشکیل دهنده عنصر مادی است که عبارتند از: ۱- فعل مادی

مجرمانه؛ ۲- نتیجه مجرمانه؛ ۳- رابطه علیت بین عمل مجرمانه و نتیجه حاصله.

در جزء اول یاد شده، یعنی فعل مادی، اختلافی نیست، جرایم مختلف دارای افعال مادی مختلف هستند، بعضی دارای عنصر مادی مثبت (فعل) هستند و برخی عنصر مادی منفی دارند (ترک فعل)، در برخی از جرایم چند فعل می بایست رخ دهد تا عنصر مادی محقق گردد (جرایم مرکب)، و در برخی دیگر از جرایم به مجرد تحقق یک عمل مادی ساده، جرم محقق می گردد (جرایم ساده).

ولی در جزء دوم، یعنی نتیجه مجرمانه مسئله بسیار جالب می شود بدین صورت که گفته شده جرایم به دو گونه اند: یا مطلق هستند یا مقید. جرم مطلق جرمی است که به مجرد ارتکاب عمل، و بدون نیاز به ایجاد نتیجه ای در خارج، محقق می گردد. فی الواقع در وقوع اینگونه جرایم حصول نتیجه شرط نیست هر چند ممکن است ارتکاب عمل بخودی خود نتایجی نیز در بر داشته باشد، بعنوان مثالهایی از این باب می توان به جرایم توهین و یا افترا اشاره کرد.

^۱ ماده ۲ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۹۲: هر رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل که در قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد جرم محسوب می شود.

با توجه به تعریف جرم مطلق، جرم مقید معنا پیدا می کند و آن جرمی است که بر خلاف جرم مطلق علاوه بر ارتکاب فعل مادی به توسط متهم، حصول نتیجه مجرمانه نیز در تحقق آن شرط است، مانند قتل یعنی عنصر مادی علاوه بر فعل خارجی دارای جزء دیگری به نام نتیجه مجرمانه می گردد.

ممکن است که یک عمل مادی ضرب به وسیله آلات برنده دو نتیجه مختلف ببار آورد این فعل یا منتج به جرح و قطع می شود و یا فوت، که در هر یک از این موارد با توجه به نوع نتیجه حاصله (جرح و قطع یا فوت) عنوان مجرمانه، متفاوت است.

با توجه به توضیحات فوق به جزء سوم عنصر مادی، یعنی رابطه علیت می رسیم که موضوع اصلی ما، در این پایان نامه می باشد.

در این پایان نامه سعی شده بطور کلی به جایگاه علیت و رابطه علیت در ارکان متشکله جرم پردازیم، و رابطه آن رابا عنصر قانونی، عنصر مادی و عنصر معنوی به کنکاش بگذاریم و نیز موارد وجود استثناء در لزوم احراز رابطه علیت در جرایم مقید را بررسی کنیم.^۱

علاوه بر موارد فوق به طرح تئوریهای مختلف در چگونگی احراز و کشف رابطه علیت در مسائل مختلف و نیز بیان ایرادات وارده بر هر تئوری و نظریه پرداخته ایم. در لابه لای مطالب سعی شده طی گفتارهای مختلف نقاط و زوایای تاریک مسأله علیت به نقد و بررسی گذاشته شود که در همین رابطه است که بحث تئوریهای علیت از اهمیت بسزایی برخوردار می شود چرا که دانشمندان متعددی هر یک از منطری و به توسط ارائه تئوری و فرضیه ای سعی در حل مسئله علیت نموده اند ولی با وجود این سعی و تلاش وافر متأسفانه هیچ یک نتوانسته اند به طور تمام و کمال مسأله علیت را در یک قالب و چهارچوب مشخص قرار دهند که به توسط آن الگوی ارائه شده هر کس بتواند به رابطه علیت به صورت صحیح و هماهنگ با دیگران دست یابد و شاید این مسأله ناشی از عرفی بودن رابطه علیت است که از مشخصه های عرف، تحول و تطور آن است.

^۱ - از جمله موارد استثناء در لزوم احراز رابطه علیت می توان به معاونت در جرم، جرم عقیم، جرم محال، شروع به جرم اشاره کرد که بعداً به تفصیل توضیح داده خواهد شد.

دیگر مطلب که حایز اهمیت است چگونگی احراز رابطه علیت در جرایم غیر عمدی است پس به طور اختصار به مسئله تقصیر جزایی خواهیم پرداخت. اشاره خواهیم کرد که تقصیر جزائی چیست و در کدام یک از عناصر عمومی جرم جای می گیرد و باز رابطه علیت چه نقشی در احراز اینگونه جرایم (جرایم ناشی از تقصیر جزایی) ایفا می کند.

و در انتهای پایان نامه حاضر با جمع آوری مطالب یاد شده و با بررسی جایگاه رابطه علیت در رویه قضایی به دلایل تشتت رویه قضایی در موضوع رابطه علیت خواهیم پرداخت.

چکیده- سوالات و فرضیات و روش تحقیق در مسئله علیت:

موضوع علیت و رابطه علیت یکی از مباحثی است که با وجود اهمیت آن کمتر به آن پرداخته شده است در این پایان نامه سعی شده به اهمیت و جایگاه آن و به جهت نیازهای اجتماعی و تنوع و تحول آنها در سیر زمان که تحول بنیادین گشته و هر یک از ویژگی های خاصی برخوردار بوده است.

سعی شده به طور کلی به جایگاه علیت و رابطه علیت در ارکن متشکله جرم پردازیم و رابطه آن را با عنصر قانونی- عنصر مادی و عنصر معنوی به کنکاش بگذاریم و نیز موارد وجود استثناء در لزوم احراز رابطه علیت در جرایم مفید و غیره را بررسی کنیم و به طرح تئوری های مختلف در چگونگی احراز کشف رابطه علیت در مسائل مختلف و نیز بیان ایرادات وارده بر هر نظریه پردازیم و از نظریه های دانشمندان و حقوقدانان که هر یک از منظری و به ارائه تئوری های خود در حل مسئله علیه پرداخته اند استفاده شود.

و سوالات و فرضیه های دوران های مختلف دوران دادگستری خانوادگی یا هر یک از دوران های دیگری چه خصوصیتی دارند با دوران های قبلی چه تفاوت هایی داشته اند و میزان مسئولیت ها و بحث رابطه علیت در فقه و اینکه چه معنا و مفهومی داشته در قوانین جاریه از علیت چگونه یاد کرده؟ سببیت چیست؟ آیا

همان علیت است یا نه؟ مباشر چیست؟ و آیا علت فقهی همان علیت مد نظر ماست؟ در جرائم عمدی و غیرعمدی به تفکیک میزان تقصیر هر یک چقدر بوده و چگونه بررسی و استدلال شده است.

در این پایان‌نامه سعی شده از نظریات حقوقدانان و دانشمندان مختلف و علماء و کتاب‌های مختلف حقوقی و فقهی که موضوع مبحث علیت می‌باشد استفاده شده و همچنین مقالات و بررسی نظریه‌های گوناگون و اینکه چهارچوب تعیین جرم، ضمانت اجراها و مسئولیت‌ها در دوران‌های مختلف چگونه صورت می‌گرفته است بشر اولیه با قوانین طبیعی بیگانه و علل پدیده‌ها را نمی‌شناخت از نظر آن‌ها پدیده‌ها ناشی از قوای عالی بودند که جهان را از جمعیت پر می‌کنند لذا هر واقعه ناگوار اعم از عمدی و یا غیرعمدی (اتفاقی) مستند به قدرت شومی یا اهریمنی می‌شد که به عنوان یکی از موجودات زنده عمل می‌کرد لذا هنگامی که اختلالی در نظم بهنجار روی می‌داد یک واکنش عاطفی توأم با ترس و خشم تولید می‌شد که از بین رفتن آن جزء یا طرد آن از جامعه ممکن نبود و برای خلاصی از شر کسی که به طور عمدی و یا حتی غیرعمدی موجب خسارت به هیأت اجتماع شده هیچ اولویتی دیگر وجود نداشت و...

و همچنین رابطه علیت در جوامع ابتدایی و نحوه اجرای مجازات‌ها چگونه بوده و آیا خطای جزای شرط ضروری نتیجه می‌باشد یا نه؟ آیا با فقدان این خطا نتیجه به همان شکلی که بروز کرده حادث شده یا خیر اگر پاسخ منفی باشد می‌توان گفت که رابطه علیت بین نتیجه و خطا وجود دارد.

آنچه در فقه شرط سبب یا علت نامیده می‌شود در این نظریه همگی از مصادیق علت شمرده می‌شوند زیرا معلول به انتفای هر یک از آنها متفی می‌شود در این نظریه تمامی عوامل دور و نزدیک و قوی و ضعیف شرط ضروری و بنابراین علت هستند بیش از حد قلمرو و مسئولیت را گسترش می‌دهد و تفاوتی بین عوامل و شرایط زمینه‌ساز نتیجه که عرفاً میان آنها و حصول نتیجه رابطه‌ای نیست و علل اصلی و موثر در نتیجه قایل نیست.

و زحماتی که فقه‌های اسلامی در راه تبیین علیت کشیده‌اند نباید غافل شد چه اینکه با غور نظرات و آرای این دانشمندان مشاهده می‌کنیم که ایشان نیز سعی کرده‌اند با بیان اصطلاحات همچون علت و سبب و شرط در نهایت مولفه‌های ایجاد کنند تا بوسیله آن‌ها به علت واقعی و اصلی هر حادثه دست یابند. روش تحقیق در این پایان‌نامه پس از مجموعه بررسی‌ها و تحقیقات و جمع‌آوری اطلاعات اسناد و مدارک، کتاب و مقالات علمی و منابعی فقهی و اسلامی از روش میدانی و کتابخانه‌ای استفاده و جمع‌آوری بعمل آمده است.

بخش اول تاریخچه علیت:

در رابطه با تاریخچه علیت تقسیم بندی‌های مختلف بیان شده بعنوان مثال مسعود امید آن را به علیت نزد اقوام ابتدایی، علیت در یونان، (قبل و بعد از ظهور فلاسفه کلاسیک) علیت در قرون وسطی و علیت در حوزه اندیشه اسلامی تقسیم نموده است.^۱

اما به نظر می‌رسد کاربردی ترین تقسیم بندب عنوان شده تقسیم بندی است که تاریخ فلسفه را به دو مرحله قبل و بعد از تعطیلی حوزه‌های فلسفی آتن منقسم می‌سازد دوره اول تا سال ۵۲۹ میلادی که حوزه‌های فلسفی آتن توسط ژوستینیان تعطیل گشت ادامه دارد، اما بعد از مرگ فلوطین و بسته شدن پرونده فلاسفه بزرگ و مخصوصاً بعد از تعطیلی حوزه فلسفی آتن دورانی آغاز شد که به قرون وسطی معروف است در این دوره بجای تشویق عالمان بزرگ در مجامع دینی آنها را به پای چوبه دار می‌بردند و تعداد زیادی از این دانشمندان قربانی حاکمیت کلیسا شدند در نهایت قرون وسطی در بستر هزار ساله خود کمتر شاهد رشد درختان اندیشه و تفکر بوده است به هر حال پس از ظهور آباء کلیسا در پنج قرن اول میلادی که سر آمد آنها آگوستین قدیس بود دوره هشت فطرت شروع می‌شود (مصادف با استیلای قبایل

^۱ - امید، مسعود، اندیشه علیت و معرفت شناختی آن، کیهان اندیشه، موسسه کیهان، قم، شماره ۴۷ سال ۱۳۷۳ ص ۱۰۱.

بربر، بر دولت روم غربی و انقراض این امپراتوری). در این دوره چون بحث علمی و حکمتی تقریباً منحصر به آموزش‌های کلیسا بود لذا کلیه علم و حکمت این دوره به اسکولاستیک معروف است حتی به عقیده دکتر لوین در این دوره فلسفه در دین مسیح حل شده یا حتی مسیحیت جانشین فلسفه شده است.^۱ لذا ما در این بحث به طور مختصر چهار تقسیم بندی الف) نظریات حکما و اندیشمندان قبل از سقراط ب) حکما و اندیشمندان بعد از سقراط تا تعطیلی حوزه‌های فلسفی آتن ج) از تعطیلی حوزه‌های فلسفی آتن ۵۲۹ تا به کنون د) از رنسانس تا به کنون می‌پردازیم.

فصل اول) حکما و اندیشمندان قبل از سقراط:

در این دوره با عنایت به تقسیم بندی آگوست کنت^۲ از مراحل سیر تفکر آدمی، حداقل با دو مرحله از سه مرحله عنوان شده از طرف وی مواجه هستیم بدین شرح که یونانیان مانند سایر ملل در آن زمان تصویری درباره زمین و آسمان و ماه و خورشید و ستارگان و رعد و برق و غیره از آن داشتند که معتقدات دینی آنان را تشکیل می‌داد و مبتنی بر این عقیده بود که موجودات عالم خداوند آنان می‌باشند این اندیشه به تدریج از موجودات سلب و قائل به وجود رب النوع برای هر سه دسته از آنها شد. و عبادات و نیایش‌ها و احیاناً قربانی‌هایی برای جلب رحمت و دفع خشم و غضب آنان به عمل آورده‌اند.^۳ در حقیقت این تغییرات در مرحله ربانی که امور طبیعت وابسته به اراده فوق طبیعت است صرفاً درجاتی است که در این مرحله وجود دارد که از پرستش اشیاء به اراده ارباب انواع و جن و ملک و پری منجر و سرانجام به اعلی

^۱ - پروفیسور لوین و دیگران، فلسفه با پژوهش حقیقت، ترجمه دکتر سید جلال الدین مجتوبی، چاپ سوم، تهران، سال ۱۳۷۰ ص ۱۳۱.

^۲ - فروغی، محمد علی، سیر فلسفه در اروپا، انتشارات زوار، چاپ ششم، تهران، سال ۱۳۷۵، سه مجلد، جلد اول صفحه ۱۰۵.

^۳ - سیاسی، دکتر علی اکبر، مبانی فلسفه، انتشارات ابن سینا، چاپ دوم، تهران، ۱۳۳۶، صفحه ۱۸۵.

درجه وحد خود یعنی توحید و یکتا پرستی رسیده است. این مرحله را می‌توان با دوره تخیلی و ربانی از دیدگاه کنت منطبق نمود.

با ظهور حکمای سبعه یونانی، در حقیقت یونانیان به سمت مرحله تعقلی، (مرحله فلسفی) گام برداشتند اعتقاد حکمای هفتگانه (حکمای خردمند) نسبت به ارباب انواع، سست بود و موجودات را عناصر می‌خواندند و به جریان امور عالم به موجب اسباب و علل معتقد بودند و علت و معلول را پذیرفته و همچنین به ماده المواد و حقیقت واحد معتقد شده و احتمال دادند که شمار اشیاء بسیار کمتر از آن میزان است که به نظر می‌رسد.^۱

حال با توجه به کلیات فوق به بیان نظریات چند از حکماء و اندیشمندان این دوره می‌پردازیم :

۱- تالس (تالس): (۵۴۷-۶۲۴ ق - م) وی از حکمای اقدم ایونی و قدیمی ترین آنها می‌باشد که در قرن ششم و هفتم قبل از میلاد می‌زیسته.^۲ وی رطوبت را ماده المواد دانسته و آب را مایه حقیقی همه موجودات عالم می‌پنداشته و هر نوع تحول مادی را نیازمند به عوامل رو حانی می‌دانسته است.^۳

۲- آناکسیماندر ملطی: وی شاگرد تالس می‌باشد. اصل موجودات را چیزی غیر متعین و غیر متشکل بی آغاز و پایان و جاوید و جامع اضداد دانسته که مشتمل بر خشکی، تری، گرمی، سردی، می‌باشد ظهور و بروز و تولد در اثر جدایی اضداد و کمون و مرگ در صورت رجوع آنها به اصل است.^۴ بنظر وی هر دو شیء متضاد از یک منبع خنثی سر چشمه گرفته‌اند و همچنین آثاری که در جهان مشاهده میشود نتیجه تجربه این تضادها و ترکیب این عناصری است که میل ترکیبی با یکدیگر

۱- فروغی، محمد علی، همان مأخذ، ص ۳.

۲- سیاسی، دکتر علی اکبر، همان مأخذ، ص ۴۸۷-۴۸۶.

۳- نجفی، سید محمد باقر، علتی بر معلول ها، شرکت سهامی انتشار، بی نوبت، تهران، سال ۱۳۵۲، ص ۱۲.

۴- سیاسی، دکتر علی اکبر، همان مأخذ، ص ۴۸۷-۴۸۶.

دارند مانند ترکیب حرارت و رطوبت. ایشان را پدر علم حرارت نیز نامیده اندوی معتقد بود انسان پس از طی مراحل تکامل از ماهی بر آمده است.^۱

۳- آنکسیمن (آنکسیمانوس): وی هوا را ماده المواد و قبض و بسط آن را موجد سایر عناصر می داند با این فکر وی مستقیماً بیش فلسفی خود را بر اساس علیت قرار می دهد.^۲

۴- لوکیپوس (۴۰۰ - ۵۰۰ ق.م): وی اعتقاد داشت که چیزی بیهوده اتفاق نیفتاده و هر چیزی علتی داشته و نتیجه ضرورتی می باشد.^۳

۵- فیثاغورث (اواخر سده ۶ و اوایل سده ۵ ق.م): وی از مشهورترین حکماء اقدم بوده و عدد را اصل وجود می پنداشته. پیروانش مذهب تناسخ داشته و وی وجود را نتیجه ترکیب اعداد و نسبت های آنان می دانسته است.^۴

۶- استاد مطهری در کتاب الهیات شفا می نویسد: وی در اصل پیدایش عالم قائل به اتفاق بوده است یعنی قبل از اینکه آسمانی پیدا شود و زمینی به وجود آید و عناصری مشخص شوند آب، هوا، آتش، و خاک (عناصر اربعه) پدید آیند اتفاق باعث پیدایش اصل عالم و این عناصر شده است، ولی کائنات یعنی امور جزئی، وجودشان از روی اتفاق نیست، خلاصه جزئیات اتفاقی نمی دانسته ولی اصل عالم و عناصر را اتفاقی می پنداشته است. (شیخ الرئیس ابو علی سینا از این امر وارونگی

^۱ - قدر دان، قرا ملکی، محمد حسن، همان مأخذ، ص ۲۵.

^۲ - سیاسی، دکتر علی اکبر، همان مأخذ، ص ۴۸۶-۴۸۷.

^۳ - قدر دان، قرا ملکی، محمد حسن، همان مأخذ، ص ۲۵.

^۴ - فروغی، محمد علی، همان مأخذ، ص ۵ و ۶.

تعجب می کند).^۱ وی معتقد به جزء لا یتجزی بوده و وجود ذات را ابدی و اجسام را مرکب از این ذات می پنداشته است.^۲

مبحث اول) حکما و اندیشمندان بعد از سقراط تا تعطیلی حوزه‌های فلسفی آتن (۵۲۹ م) :

۱- سقراط (۳۹۹ - ۴۷۰ ق.م) به نظر این دانشمند همچنان که در انسان قوه عاقله وجود دارد در عالم نیز چنین قوه‌ای موجود است خاصه اینکه عالم دارای نظام و قاعده و ترتیب است لذا هر امری را غایتی است و مدار امور عالم به تصادف و اتفاق قرار ندارد وی ذات باری را غایت وجود عالم می‌داند.^۳ و وی در جهت فلسفی نظریه مُثُل یا صور را که بعداً افلاطون آن را پروراند است را بنیان گذاری نموده است.^۴

۲- افلاطون (۳۴۷-۴۲۷ ق.م): در خصوص اثبات وجود باری معتقد به استدلال نبوده بلکه آن را از طریق کشف و شهود ممکن می‌داند و گفته چون کلیه موجودات عالم متحرک هستند البته محرکی دارند وی در محاورات خود به اصل علیت تسریع دارد و در محاوره (منون) ثبت و ضبط امر حسی را بر علم و استدلال علی متوقف می‌داند و در آخرین محاوره خود هر امری را که دگرگون می‌شود و صورت می‌یابد ناشی از علتی می‌داند و نهایتاً اینکه از بررسی نظریه مُثُل و تمثیل (مغازه) می‌توان التفات وی را بدین اصل دریافت او علل غایی را که سقراط برای تعیین امور عالم مطرح نمود کافی ندانسته و علت صوری را نیز اضافه می‌کند در حقیقت مُثُل وی به منزله علت صوری اشیاء می‌باشد.^۵

افلاطون شناخت علمی را ناشی از استدلال علمی دانسته و به تصور علیت اهمیت می‌دهد لذا هر چند وی اشاره صریحی به حاکمیت قاعده علت و معلول بر پدیده‌های غیر طبیعی (غیر مجازی و حقیقی) ننموده

^۱ - مطهری، مرتضی، درس‌های الهیات شفا، انتشارات حکمت، جلد اول، چاپ اول، بی‌جا، سال ۱۳۶۹ ص ۲۰۹.

^۲ - فروغی، محمد علی، همان مأخذ، ص ۵ و ۱۸.

^۳ - همان مأخذ ص ۵ و ۱۸ .

^۴ - پرفسور لوین و دیگران همان مأخذ، ص ۷۸.

^۵ - قدر دان، قرا ملکی، محمد حسن، همان مأخذ، ص ۲۵.

است. ولی جملاتی که افلاطون در مثال غار می‌آورد می‌تواند معرف این باشد که افلاطون معتقد است که در عالم معقولات (مُثُل) و نسبت آن به عالم محسوسات روابط علی وجود دارد از آن جمله است: (گفتم وقتی او خورشید را به این طرز مشاهده کرد چنین نتیجه‌ای خواهد گرفت که همان است که فصول و سال‌ها را به وجود می‌آورد و در عالم مبصرات بر همه چیز حکومت می‌کند و نیز به یک اعتبار منشاء همه چیزهایی که او و یارانش در غار می‌دیدند همان خورشید است لذا در مقابل هر نوع از اشیاء مثالی وجود دارد که به منزله علت آن شیء است.^۱

۳- ارسطو (۳۲۲ - ۳۸۴): وی هر چیزی را که شرط تحقق چیز دیگر باشد علت فرض مینماید و از نظر وی پیدایش هر چیز طبیعی و شیء مصنوعی، مثلاً صندلی و مجسمه وابسته به وجود چهار علت می‌باشد.^۲ ارسطو اولین کسی است که درباره علت و علیت نظریه خاصی را به شفافی ارائه می‌نماید وی چهار علت را تشخیص داده که علل چهارگانه او بعدها از سوی سایر علما و فلاسفه تکرار شده است.^۳ ارسطو معتقد به اصالت واقع بوده محسوسات وجود واقعی دارند و آنها را می‌توان شناخت. وی درباره مفهوم علت که سهم مهمی در تفکر علمی و فلسفی دارد به تفصیل و شرح پرداخته است و چهار معنا یا علت را تشخیص داده است.

الف) علت مادی: یعنی ماده ای که هر چیز از آن ساخته شده یا رشد و نمو کرده است مانند مرمز که از آن یک مجسمه ساخته شده یا تخم که از آن یک گیاه می‌روید.

ب) علت صوری: یعنی صورت یا اصلی که بر طبق آن چیزی ساخته شده و رشد و نمو می‌کند، مثلاً تصویری که در ذهن مجسمه ساز هست، یا قانون طبیعی تکامل جانداران در مورد گیاه.

۱- نجفی، سید محمد باقر، همان مأخذ، ص ۱۸.

۲- شریعتمداری، دکتر علی، فلسفه، مسائل فلسفی، انتشارات قائم، بی نوبت، اصفهان، بیتا، ص ۲۷۷.

۳- امید، مسعود، همان مأخذ، شماره ۴۷ ص ۱۰۱ و ۱۰۲.

ج) علت فاعلی: به عاملی گفته می‌شود که از قوه محرکه یا عمل روشنی پدید آمده است مثل مجسمه ساز در مورد مجسمه و کوزه گر در ساختن کوزه.

د) علت غایی: به آنچه جریان حادثه متوجه آن است یا غرضی که فاعل در فعل خود دارد گفته می‌شود.^۱ ارسطو علت غایی را کاملتر مورد مطالعه قرار می‌دهد و وضعیت آن را نسبت به طبیعت و عقل و تصادف روشن می‌سازد. به نظر وی طبیعت علت فاعلی برای رشد و نمو جانداران است و عقل در حصول و ایجاد چیزهایی مثل خانه (احداث خانه) یا اثاث به کار می‌رود وی منکر تصادف به طور کلی در نظام فلسفی نیست و معتقد است که پاره‌ای از حوادث بدون غرض یا طرح یا نقشه اتفاق می‌افتد و صدقه را تنها نامی برای پنهان جهل آدمی از علل اساسی و واقعی نمیداند.^۲

مبحث دوم از تعطیلی حوزه‌های فلسفی آتن (۵۲۹ م) تا به کنون:

پس از ظهور آباء کلیسا در پنج قرن اول میلادی که سرآمد آنها اگوستین قدیس است، دوره هشت فطرت شروع می‌شود و این ایام مصادف با استیلای قبایل بربر، بر دولت روم غربی و انقراض، این امپراطوری است. این دوران همچنین مصادف با دورانی است که قرون وسطی نامیده می‌شود و چون بحث علمی و حکمتی تقریباً منحصر به آموزش‌های دیر و کلیسا بود، لذا کلیه علم و حکمت این دوره به اسکولاستیکی معروف شد.^۳ به ذکر عقاید بعضی از علماء این دوره می‌پردازیم.

۱- توماس آکوینی قدیس (۱۲۷۴ - ۱۲۲۵ م): مانند آنسلم طرفدار اصل علیت بود و در کتاب پنج

برهان در اثبات وجود باری ذکر کرده است. از نظر وی طبیعت اصلاً به خدا وابسته است لکن یک

رشته علل ثانوی که هر یک مرتبط به دیگری باشد، در سلسله علیت عمومی وجود دارد و به همین

۱- فروغی، محمد علی، همان مأخذ، ص ۳۷ و ۲۸

۲- پرفسور لوین و دیگران همان مأخذ، ص ۱۱۰.

۳- فروغی، محمد علی، همان مأخذ، ص ۹۰ و ۸۰

دلیل هر علت ثانوی به طور مستقیم با نخستین علت همه اشیاء مرتبط است. توماس آکوینی مظهر کامل مکتب اسکولاستیک نامیده می‌شود.^۱

۲- نیکلا اترگور: وی از نقادان علیت متکلم مسیحی است و به نظر وی وجود هیچ چیزی را نمی‌توان از چیز دیگر استنباط نمود.^۲

۳- سنت آنسلم: وی که لقب پاک دارد تصریح کرده که بدو باید به حقایق دینی ایمان آورد، سپس آنها را تعقل نمود. چون مشرب فکری او به اگوستین نزدیک است به وی اگوستین دوم لقب داده‌اند به نظر وی نخست موجودات در علم خداوند بوده‌اند و وقتی مشیت الهی بر آن قرار گرفت که وجود خارجی یابند خلق شدن وی از معتقدین به اصل علیت و در صدد اثبات وجود باری به وسیله آن بوده است و برهان وجودی را مطرح کرد و دلایلی در اثبات آن ذکر نمود از جمله اینکه وجود به طور کلی و مطلق یا یک علت دارد همان خداست و اگر چند علت دارد همه آنها قوه‌ای بر وجود دارند که در همه مشترک است و همان مبدا وجود است.^۳

مبحث سوم از رنسانس تا به کنون:

۱- فراسیس بیکن (۱۶۲۶ - ۱۵۶۱): فیلسوف انگلیسی از موجدان روش تجربی است وی معتقد است که در نظام سلسله‌علل، جهان منظم و مرتب است و به نظر وی که نگرش تجربی داشت، علت معلول نیست و معلول نمی‌تواند موجود باشد، مگر آنکه تحققش از علت صادر شده باشد.^۴

^۱ - قدر دان، قرا ملکی، محمد حسن، همان مأخذ، ص ۴۲.

^۲ - همان مأخذ، ص ۴۲.

^۳ - فروغی، محمد علی، همان مأخذ، ص ۸۸ و ۹۱.

^۴ - نجفی، سید محمد باقر، همان مأخذ، ص ۱۱۳.

۲- رنه دکارت (۱۶۵۰ - ۱۵۹۶): فیلسوف فرانسوی و از پیشگامان رنسانس بود وی مانند مالبرانش و اکام همه چیز را از خدا می‌داند نظر وی راجع به علیت چندان روشن نمی‌باشد و البته در جایی گفته که این مفهوم علیت ارزش علمی خود را از دست نداده و نخواهد داد.^۱ به نظر وی هیچ امر حادث بی علت نمی‌شود لذا بدیهی است که حقیقت علت کمتر از حقیقت معلول نخواهد بود چنانکه کامل از ناقص بر نیاید و منشأ و مقوم هر چیز حداقل باید به حد کمال موجود باشد. دکارت بود که علت غایی امور جهان بر انسان بر انسان معلوم شدنی نمی‌باشد و بشر باید در علم و حکمت فقط چگونگی و اسباب و علت‌های فاعلی و محدثه امور را دریابد.

۳- جان لاک (۱۷۰۴ - ۱۶۳۲): وی فیلسوف انگلیسی است که تصورات و معلومات فطری را رد می‌کند تا بر مقام و ارزش تجربه تاکید کند. به نظر لاک عقیده رایج در بین مردم مبتنی بر اینکه در فهم ما پاره‌ای اصول فطری و لدنی یا اولی یا معلومات اولیه وجود دارد، که آن را روح با خود به عالم می‌آورد باید دربادی امر ابطال گردد تا بتوان حقایق تجربی و تحلیل تصورات را نشان داد بنظر لاک توافق عامه بر امری فطری بودن چیزی را ثابت نمی‌کند و می‌گوید: قبول دارم که توافق عامه علامت وضوح و بداهت است ولی بداهت منوط به انفعالات فطری نیست.

فصل دوم (رابطه حقوق در بیان مسئله علیت):

در پایانه حاضر و در بخش اول به جایگاه علّیت در ارکان سه گانه جرم خواهیم پرداخت. خواهیم گفت که قانونگذار در قوانین جاریه از علّیت چگونه یاد کرده و چه معنا و مفهومی از آن ارائه داده است، سببیت چیست؟ آیا همان علّیت است یا نه؟ مباشر چیست؟ و آیا علت فقهی همان علّیت مدنظر ماست؟

^۱ - قدر دان، قرا ملکی، محمد حسن، همان مأخذ، ص ۲۰۷.